

De onzekere toekomst van het kapitalisme

André Desmet^{*1}

“Zelfs in Davos weten ze het even niet meer”, kopte *De Standaard* in zijn weekendeditie van 21-22 januari 2017. Op het Wereld Economisch Forum (WEF), de jaarlijkse hoogmis van zakenlui en politici, vormden de dreiging van het wassende populisme en het nakende aantreden van de onvoorspelbare Donald Trump als president van de Verenigde Staten de belangrijkste gespreksonderwerpen, aldus *senior writer* economie Ruben Mooijman. In vele interventies werd de vrees uitgedrukt dat populisme en *the politics of rage* weleens hun voedingsbodem zouden kunnen vinden in de kwalijke kanten van een ongebreidelde globalisering. Alleen: over een adequaat antwoord op die vaststelling werd er helemaal geen overeenstemming bereikt. Is het hoog tijd om de scherpe kantjes van de globalisering af te vijlen? Of kunnen onrust en woede alom gekalmeerd worden door het gevoel van nationale eenheid en kracht weer aan te wakkeren? Onzekerheid lijkt ook in WEF-middens de enige zekerheid geworden.

Vormt een doorgeschoten globalisering het kernprobleem waarmee de kapitalistische wereldorde momenteel kampt? Of is er meer aan de hand? Dat laatste vinden althans Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluguian en Craig Calhoun. In hun in 2013 gepubliceerde boek *Does Capitalism Have a Future?* analyseren ze de structurele tendensen binnen het hedendaagse kapitalisme en gaan ze met elkaar in discussie over de vraag of dit politiek-economische regime een duurzame toekomst heeft. “*Our debate is not whether capitalism is better or worse than any hitherto existing society. The question is: does it have a future?*” (p. 3). Die kwestie werd lang geleden al behandeld door grote denkers als Karl Marx, Karl Polanyi en Joseph Schumpeter. Er is reden genoeg om die vraag opnieuw te stellen, zo luidt het in de gemeenschappelijk ondertekende inleiding: hoewel het sinds het einde van de Koude Oorlog ongewoon en zelfs storend is om vragen te stellen over de toekomst van de wereld en meer in het bijzonder van het kapitalisme, wijst alles erop dat we in de komende decennia met diepgaande maatschappelijke problemen en veranderingen te maken zullen krijgen. Naderhand zal wellicht blijken dat de recente Grote Recessie niet meer dan een proloog tot een periode van veel grondiger verandering geweest is (p. 1-2). Ofschoon de auteurs een gemeenschappelijke intellectuele achtergrond delen - ze noemen zich allen beoefenaars van de historische sociologie die, geïnspireerd door de Marxistische en Weberiaanse tradities, machtsstructuren en conflicten in verleden en heden bestuderen (p. 164) -, lopen hun analyses sterk uiteen. Hieronder ga ik dieper in op de bijdragen

* andre-desmet@proximus.be

1 Voormalig lector aan hogeschool VIVES in Kortrijk

van Wallerstein en Collins, die een verdere aftakeling van het kapitalisme onvermijdelijk achten, en deze van Mann en Calhoun, die daar minder zeker van zijn, ook al achten ook zij de politiek-economische wereldorde in meer dan een opzicht ernstig bedreigd.²

De preciaire conditie van het kapitalisme staat ook centraal in *How Will Capitalism End?*, de eind vorig jaar verschenen essaybundel van de Duitse socioloog Wolfgang Streeck. Op de inleiding na, verschenen alle hoofdstukken in deze bundel eerder in tijdschriften of boeken of werden ze in de vorm van een lezing gepresenteerd op internationale conferenties. Thema's die de auteur behandelde in *Gekaufte Zeit* (zie mijn bespreking van de Nederlandse vertaling: *Gekochte tijd. De uitgestelde crisis van het democratisch kapitalisme* in *Sociologos*, vol. 37, 2016/3, p. 254-266), keren terug: de crisis van en de neoliberale aanval op het naoorlogse democratische kapitalisme, het gevoerde crisisbeleid en de nefaste gevolgen ervan voor de welvaartsverdeling, alsook het technocratische karakter van de besluitvorming in de Europese Unie. Een reden om het boek toch van begin tot einde door te nemen is dat de essays helderder geschreven zijn dan *Gekaufte Zeit*, althans dan de Nederlandse vertaling ervan. In een uitvoerige inleiding (*Introduction*, p. 1-46) en in het eerste hoofdstuk (*How Will Capitalism End?*, p. 47-72) behandelt Streeck meer diepgaand dan in *Gekaufte Zeit* hoe hij de toekomst van de kapitalisme ziet. Dat regime gaat ten onder aan zijn eigen succes, meent hij, terwijl een alternatieve ordening niet in de maak lijkt. We gaan een lange periode van maatschappelijke entropie tegemoet, gekenmerkt door oplopende spanningen en toenemende onzekerheid.

Laat me ten slotte de lectuur aanbevelen van *Capitalism. A Short History* van de Duitse sociaal historicus Jürgen Kocka. Zoals de titel aangeeft gaat het om een beknopte geschiedenis, die vooral voor educatieve doeleinden bijzonder waardevol lijkt. Ik zou het boek meteen toevoegen aan de verplichte literatuurlijst van de studenten in menige hoger onderwijs opleiding. De tekst van amper 169 pagina's (eindnoten en literatuurlijst niet inbegrepen) munt uit in conceptuele helderheid en biedt een uitgepuurd overzicht van eeuwen kapitalistische ontwikkeling vanuit een globaal perspectief. Het slothoofdstukje weegt de bijdrage van het kapitalisme aan de vooruitgang af tegen zijn vele gebreken. En Kocka besluit: weloverwogen alternatieven voor het kapitalisme zijn er voorlopig niet. Alleen grondige hervormingen kunnen soelaas brengen.

Wallerstein: het kapitalisme verkeert in een terminale fase omdat het niet meer lonend is

De auteurs van *Does Capitalism Have a Future?* ondertekenen gezamenlijk, behalve de inleiding, het afrondende slothoofdstuk, maar zetten elk in een afzonderlijk ar-

2 De bijdrage van Georgi Derluguian, *What Communism Was* (p. 99-129) staat wat apart in het boek, want gaat over de structurele en contingente factoren die tot de ondergang van het Sovjetcommunisme hebben geleid. Ze grondig bespreken in deze review, die focust op de crisis van het kapitalisme, zou te ver voeren.

tikel hun ideeën uiteen. De eerste bijdrage in de bundel (*Structural Crisis, or Why Capitalists May No Longer Find Capitalism Rewarding*’, p. 9-35) is van Immanuel Wallerstein, bekend om zijn wereldsysteembenadering. Eeuwenlang heeft het kapitalisme zich bijzonder succesvol getoond in het najagen van eindeloze kapitaalaccumulatie, stelt de auteur. Maar nu stuit het meer en meer op zijn grenzen. Structurele tendensen belemmeren het blijvend binnenhalen van grote en verzekerde winsten. Ze brengen het systeem hoe langer hoe meer en onherstelbaar uit evenwicht. De crisis zal in de komende twintig tot veertig jaar alleen maar verdiepen. We beleven de terminale fase van een eeuwenoud systeem dat, zoals alle systemen, nu eenmaal eindig is.

Wat verhindert het kapitalisme verder volgens zijn eigen logica te functioneren? Een eerste structurele trend moet volgens Wallerstein binnen de economie zelf gezocht worden (p. 21-24). De wereldeconomie bevindt zich in de neergaande fase, de B-fase, van de Kondratieff-cyclus die na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam en enkele decennia lang voor een nooit eerder geziene groei zorgde. Omstreeks de jaren 1970 begon de economische motor te sputteren en volgde er een groeivertraging die maar blijft duren, zonder dat de start van een nieuwe opgaande of A-fase in zicht is. Die hardnekkige groeivertraging maakt duidelijk dat er meer aan de hand is dan een tijdelijke contractie van de wereldeconomie, een gegeven dat ook eerder in de geschiedenis voor grote industriële groepen, voor de bedrijven die de dans leiden in de wereldeconomie, het sein was om investeringen uit te stellen en zelfs tijdelijk hun heil veeleer te zoeken in lucratieve beleggingen in de financiële sector, om van zodra innovaties in nieuwe, leidende en winst belovende producten konden worden vertaald, opnieuw op de investeringskar te springen. Dergelijk patroon van periodieke expansie en contractie van de wereldeconomie lijkt vandaag structureel doorbroken. Dat komt volgens Wallerstein doordat de basiskosten van het ondernemen, die doorheen de ontwikkeling van het kapitalisme voortdurend gestegen zijn, een niveau hebben bereikt waarop ze de zekere winstgevendheid van investeringen bedreigen of zelfs onderuithalen.

Er zijn ten eerste de personeelskosten: arbeiders en bedienden kunnen tijdens expansieve fasen hoge looneisen stellen - relocatie naar regio's en landen met lagere lonen biedt maar een tijdelijke oplossing, want ook daar zullen de looneisen stijgen -, grootschaliger productie-eenheden vereisen meer goed betaald omkaderend personeel, en sinds de opkomst van het *managerial capitalism* hebben topmanagers een steeds groter deel van de opbrengsten naar zich toe weten te halen. Ten tweede zijn de *input*-kosten, de kosten voor infrastructuur, voor het aanboren van grondstoffen en voor afvalverwijdering, fel toegenomen, mede omdat het te midden van een gewijzigde politieke atmosfeer moeilijker geworden is deze zonder meer te externaliseren richting de overheid, laat staan zich niets aan te trekken van bijv. de impact van een dreigende klimaatverandering. En ten slotte zijn doorheen de eeuwen, tijdens de voorbije eeuw vooral in het kader van de verzorgingsstaat, de bedrijfsbelastingen alsmaar opgelopen.

Tegelijkertijd met een economische malaise begon de hegemonie van Amerika in de kapitalistische wereld, zowel in economisch als militair en cultureel opzicht, af te

brokkelen (p. 20-21). Hegemoniale macht van één staat is volgens Wallerstein in de loop van de geschiedenis altijd belangrijk geweest ten einde, om onder andere om het economische krachtenveld voldoende voorspelbaar te maken, noodzakelijke orde op het wereldtoneel te scheppen en in stand te houden. Tot de verzwakking van de wereldpositie van Amerika hebben zowel de revoltes in de derdewereldlanden als de economische wederopstanding van Europa en Japan bijgedragen. Een multipolaire, minder stabiele wereld, waarin diverse machtscentra op min of meer gelijke voet met elkaar onderhandelen en/of het laken naar zich toe proberen te halen, is in de plaats gekomen van de bipolaire constructie waarin Amerika en de Sovjetunie elk binnen hun invloedssfeer de spelregels bepaalden (p. 31).

Een derde structurele tendens die het kapitalisme parten speelt, is volgens Wallerstein van geoculturele aard (p. 24-28). De in de jaren '70 van de vorige eeuw ingetreden economische malaise leidde tot machtsverlies van de gevestigde centrumpartijen ('*centrist liberalism*'), die er niet langer in slaagden hun belofte van een steeds betere toekomst voor iedereen als geloofwaardig te laten doorgaan. De 'wereldrevolutie van 1968' vormde de voorbode van die turbulenties in het politieke landschap. Het revolutionaire vuur doofde na enkele jaren wel weer uit, maar droeg tevens bij tot verzwakking van gevestigd links, dat zijn status van wegbereider van grondige veranderingen verloor. Samen met de crisis van de naoorlogse sociaaleconomische regulering schiep die verzwakking van gevestigd links ter rechterzijde ruimte voor een neoliberal offensief. Dat offensief was en is erop gericht de verworvenheden van de verzorgingsstaat terug te draaien, om zo de productiekosten te drukken en het speelveld weer aantrekkelijker te maken voor investeerders.

Om die kosten te drukken verplaatsten grote concerns vaker een flink deel van hun productieactiviteiten naar andere regio's, naar lagenlonenlanden. Dat leidde daar tot een aanzienlijke groei van de middenklassen. Maar op wereldschaal bereikte de gemiddelde kapitaalaccumulatie vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw nooit het niveau dat in de periode 1945-1970 werd gerealiseerd. De opkomst van de BRIC-landen (Brazilië, Rusland, India en China), zal volgens Wallerstein overigens weinig bijdragen tot het faciliteren van die kapitaalaccumulatie. De economische ontwikkeling van bedoelde landen zorgt eerder voor een 'overbevolking van de markten', *i.e.* voor een veel groter aantal landen en volkeren die hun deel opeisen in de verdeling van de mondiale meerwaarde, en ze helpen in die zin veeleer het proces van samendrukking van de winsten versnellen (p. 31). Dat zoveel kapitaal in de afgelopen decennia de financiële sector heeft opgezocht om gemakkelijker zijn deel binnen te rijden, heeft ook daarmee te maken.

Volgens Wallerstein stuit het kapitalisme dus op systemische grenzen: globale, overbevolkte, markten en de stijgende sociaaleconomische en ecologische kosten van het ondernemen, maken het onmogelijk om verder even vlot als voorheen kapitaal te accumuleren. Het huidige crisisbeleid - kortetermijnoplossingen zoals besparingen in de overheidssector of meer protectionisme - maakt de globale toestand alsmaar slechter en draagt bij tot een verdere blokkering van het systeem. Voorspellingen op economisch en ook op politiek vlak worden hoe langer hoe meer onbetrouwbaar, en dat zal de maatschappelijke angst en de vervreemding alleen maar doen toenemen.

Over een mogelijk nieuw stabiel wereldsysteem ter vervanging van het kapitalisme, doet Wallerstein geen concrete voorspellingen. Veel hangt af van de politieke strijd die nu al aan de gang is en in de komende tijd intensiever zal worden (p. 32-35). Wie zal aan het langste eind trekken: ‘*the spirit of Davos*’, meer bepaald de krachten die de basiskennmerken van het huidige systeem willen behouden, gebaseerd op hiërarchie, exploitatie en polarisering? Of ‘*the spirit of Porto Alegre*’, zij die in de geest van het Wereld Sociaal Forum (WSF) een meer democratisch en egalitair systeem nastreven?

Collins: het kapitalisme zal ten onder gaan bij gebrek aan steun bij de middenklassen

Al even stellig over het naderende einde van het kapitalisme is Randall Collins in zijn bijdrage, getiteld *The End of Middle-Class Work: No More Escapes* (p. 37-69). Hij noemt zijn benadering “*a stripped-down version of the fundamental insight that Marx and Engels had formulated already in the 1840s*” (p. 38). Waar volgens marxistische en neomarxistische theorieën een complex van factoren vroeg of laat de legitimiteit van het kapitalisme zal ondergraven, zal volgens Collins één dynamiek, meer bepaald de technologische ontwikkeling, alle andere factoren in kracht overvleugelen. “*Yes, there are short-term crises driven by financial, cyclical and other mechanisms; but what I focus upon here is a long-term structural shift, one that very likely will bring capitalism to an end within the next thirty to fifty years*” (p. 37-38). Informatisering en ook computerisering raken nu in een hogere versnelling en vormen een bedreiging voor de bestaanscondities, dit wil zeggen: voor de werkzekerheid en de koopkracht van de brede middenklasse. Deze laatste zal daarom haar vertrouwen in en steun aan de heersende politiek-economische ordening opzeggen. Zonder de koopkracht en de politieke en sociale steun van die middenklasse is het kapitalisme ten dode opgeschreven.

Vroeger, zo stelt Collins, kon het kapitalisme de sociale kosten van technologische verdringing draaglijk maken via een vijftal vluchtroutes. Maar die uitwegen lopen thans allemaal dood (p. 39-56). Ten eerste komt er sleet op de redenering dat via technologische innovatie nieuwe jobs en zelfs geheel nieuwe arbeidssectoren worden gecreëerd. In het huidige stadium van technologische ontwikkeling gaat die theorie niet langer op. Tegenover het verlies aan banen door informatisering staat geen even groot aantal nieuwe jobs. En de vernietiging van die typische middenklassebanen zal versnellen eens de informatisering haar mature fase bereikt, onder andere via de ontwikkeling van artificiële intelligentie. Ten tweede kan ook de verdere geografische uitbreiding van markten geen oplossing bieden. De globalisering van de arbeidsmarkt zal de competitie opdrijven onder tot nu toe relatief beschermde geschoolde en hooggeschoolde technici en professionals. Dankzij de toegenomen geografische mobiliteit kan men zijn competenties overal in de wereld aanbieden. Een groeiend aantal jobs wordt overigens globaal toegankelijk, zonder dat de sollicitanten moeten verhuizen

naar een ander land of continent. Lonen en werkzekerheid zullen van de weeromstuit onvermijdelijk onder druk komen te staan. Ten derde is er een verdere financialisering van de economie, waarbij grote delen van de bevolking inkomsten op de financiële markten zoeken. Het is evenwel een illusie te denken dat voor brede bevolkingslagen de opbrengsten uit financiële beleggingen het loon als primaire inkomensbron kunnen vervangen. De meeste mensen ontberen het nodige startkapitaal of de veerkracht om bij een mislukte belegging of financiële crisis weer recht te krabbelen. Financiële markten zijn intrinsiek inegalitair: ze concentreren welvaart bij een klein aantal grote spelers aan de top van de inkomens- en vermogenspiramide. Ook het instrumentarium dat prominent toegepast werd door de keynesiaanse welvaartsstaat, meer bepaald overheidstewerkstelling en publieke investeringen om de economie te stimuleren - een vierde mogelijke vluchtroute -, kan niet langer een uitweg bieden. Jobs in overheidsdienst zijn immers evenzeer onderhevig aan informatisering en computerisering als deze in de private sectoren. Publieke-overheidssteun aan de private sector leidt op zijn beurt tot versnelde informatisering. Terwijl, andersom, het bewust afremmen van die informatisering enkel aanleiding is tot bescherming van 'gevestigden' ten nadele van 'nieuwkomers' op betreffende arbeidsmarkt. Voorstanders van een actieve overheid stuiten overigens op hardnekkige budgettaire problemen (*'fiscal crisis of the state'*) en op tegenwerking van de antibelastingbeweging. Ten slotte zal het verder opdrijven van de onderwijsdeelname om zodoende mensen langer van de arbeidsmarkt weg te houden, even futiel lijken als de vier overige vluchtroutes. Deze vorm van verdoken keynesiaanse werkt zowel *'credential inflation'* als *'grade inflation'* in de hand en zal op verdere financieringsproblemen stuiten, in hoofde van de publieke overheid, maar ook in hoofde van de private personen.

Alle genoemde vluchtwegen zijn gesloten of lopen dood. Er blijven binnen de kapitalistische ordening geen mogelijkheden over om de toenemende ongelijkheid af te wenden, die voortvloeit uit de versnelde vervanging van arbeid door technologie. Het scharnierpunt, waarbij de structurele werkloosheid oploopt tot 50 à 70 procent en het kapitalisme te maken krijgt met zowel onderconsumptie als politieke agitatie, kunnen we reeds halverwege deze eeuw bereiken. Binnen het kapitalisme niet op te lossen verdelingsproblemen en de grote ongelijkheid die daaruit voortvloeit, zullen uiteindelijk een of andere vorm van socialisme onafwendbaar maken. Het verloop van de transitie - revolutionair of vreedzaam - acht hij onvoorspelbaar, mede omdat het conflict over de politiek-economische ordening gelardeerd zal zijn met andere twistpunten, zoals identiteitsconflicten en het debat over de nood aan een meer duurzame economie. Collins besluit: *"Whatever the details of the technologized future turn out to be, the structural trend - the technological displacement of labour - pushes toward capitalist crisis, over and above whatever short-term, cyclical or contingent crises occur. This tendency towards increasing inequality also will undercut consumer markets, and thus eventually will make capitalism unsustainable. Schematically the only way to solve the crisis will be to replace capitalism with a noncapitalist system, which means socialist ownership and strong central regulation and planning."* (p. 68).

Mann: Het einde kan nabij zijn, maar voor wie?

“Historical sociologists like myself are good at predicting the past, but the future is another matter. It is especially difficult to predict the future of major social institutions like the nation-state or capitalism.” Zo opent Michael Mann zijn bijdrage *The End may be Nigh, but for Whom?* (p. 71-97), waarin hij veel terughoudender is dan de twee voorgaande auteurs om waarschijnlijke uitspraken te doen over de toekomst van het kapitalisme. Mann heeft weinig vertrouwen in de voorspellende waarde van doemsce- nario’s die marxisten en systeemtheoretici zoals Wallerstein naar voren brengen. Net zoals de optimistische theorieën van klassieke economen die stellen dat na elke crisis er vroeg of laat herstel optreedt, zijn die doemsce- nario’s typisch Westerse construc- ties, en omdat het Westerse kapitalisme zich nu in moeilijk vaarwater bevindt, zijn ze hier erg populair, diagnostiseert hij (p. 72).

Systeemtheoretici houden volgens Mann te weinig rekening met een aantal compli- cerende factoren. Ten eerste moet de maatschappij niet benaderd worden als een sys- teem, maar *“as multiple, overlapping networks of interaction, of which four networks - ideological, economic, military and political power relations - are the most impor- tant. Geopolitical relations can be added to the four as a distinctive mix of military and political power”* (p. 72). Die netwerken hebben elk een eigen logica en dynamiek al zijn ze niet volkomen autonoom; ze beïnvloeden elkaar wederzijds veelvuldig maar niet systematisch. Ten tweede zullen niet alle delen van de wereld noodzakelijkerwijs identieke ontwikkelingen doormaken. En ten derde en ten slotte: *“Human beings are not rational calculating machines”* (p. 73). Soms laten ze ideologisch geïnspireerde waarderationaliteit prevaleren op het doelrationeel nastreven van persoonlijk profijt, soms wordt hun handelen gestuurd door niet voor rede vatbare collectieve emoties. Als we met dit alles rekening houden, zo stelt Mann, wordt de wereld veel complexer en is het veel moeilijker om trefzekere uitspraken te doen over de toekomst. Wat het kapitalisme betreft: in zijn ontwikkeling spelen tal van factoren een rol, *i.e.* behalve economische, ook ideologische, politieke en geopolitieke factoren, die vaak een keten of cascade van elkaar versterkende krachten vormen. Om dit te illustreren gaat Mann dieper in op de Grote Depressie tijdens het interbellum en de recente Grote Recessie (p. 76-83).

Michael Mann acht een verdere aftakeling van de Amerikaanse wereldhegemonie niet ondenkbaar, gezien de vele zwakheden waar dit land blijk van geeft, zowel op economisch vlak als op het intern-politieke en op het geopolitieke terrein. Maar het einde van de Amerikaanse hegemonie hoeft nog geen wereldwijde systeemcrisis van het kapitalisme mee te brengen. *“Economic power is shifting from the old West to the successfully developing countries of the Rest of the world, including most of Asia.”* (p. 86) Het meest waarschijnlijke scenario op middellange termijn is een economische machtsdeling tussen de Verenigde Staten, de Europese Unie en de BRIC-landen.

Mann deelt geenszins de overtuiging van Wallerstein dat markten wereldwijd over- bevolkt raken, met een blokkering van de kapitalistische accumulatie tot gevolg, en heeft ook twijfels bij de stelling van Collins dat technologische innovatie onvermij-

delijk tot massale werkloosheid zal leiden. Geografisch blijft er nog genoeg terrein te ontginnen en bovendien is groei niet louter afhankelijk van territoriumuitbreiding. Groei komt ook tot stand precies door technologische innovatie, alsook door de creatie en cultivering van nieuwe behoeften. Stijgende loonkosten in nieuwe groeilanden zullen de economische dynamiek niet noodzakelijk afremmen en kunnen zelfs sociale winst opleveren: *“If there is no cheap labour left, capitalists can no longer reap super-profits from this source, but the higher productivity of labour and increased consumer demand in newly developed countries might compensate for this and produce a reformed capitalism on a global scale, with more equality and social citizens' rights for all”* (p. 87). Het werkloosheidsprobleem ten gevolge van technologische verdringing ontkent Mann niet, maar hij pleit voor nuancering: wereldwijd zijn nooit eerder zoveel mensen aan het werk geweest, de hoge werkloosheid in het Westen heeft ook te maken met het feit dat in vergelijking met vroeger een groter deel van de bevolking op actieve leeftijd aan de formele arbeidsmarkt participeert, en de demografische evolutie in datzelfde Westen kan in de komende decennia tot een tekort aan arbeidskrachten leiden en substantiële immigratie noodzakelijk maken.

Als de sombere voorspellingen van Wallerstein en Collins toch correct zouden zijn, acht Mann een tweetal toekomstscenario's waarschijnlijker dan een ineenstorting van het kapitalisme (p. 89-92). Het eerste scenario is het meest pessimistische, dit van een '2/3-1/3 samenleving', waarin de meerderheid van de bevolking goed geschoold is, een job vindt op de reguliere arbeidsmarkt en redelijk tot zeer welvarend is, terwijl een aanzienlijke minderheid verstoken blijft van dat alles. Die minderheid kan wegens te weinig politieke zeggingskracht niet zelf grondige veranderingen forceren en blijft zodoende afhankelijk van de lang niet verzekerde bereidheid van beter gesitueerde klassen om behoorlijke sociale uitkeringen en voorzieningen te financieren. *“We can recognize this pessimistic scenario, for it is already present in the United States, and sociologists have perceived its rise in Europe too. It would be the final demise of the working class - but not of capitalism. It would produce an asymmetric class structure such as existed through most of history, now with capitalists well organized, workers divided and less organized. Social institutions survive even when they do not perform very well, unless counterorganization emerges among the oppressed”* (p. 90).

Het tweede scenario is optimistischer: een globaal kapitalisme dat zich instelt op en vrede neemt met een blijvend lage groei, inclusief bescheidener winstmarges. Of: een terugkeer naar de groeivoeten die tijdens het grootste deel van de geschiedenis van het kapitalisme de regel waren. De groeicijfers die het Westen realiseerde tussen 1945 en 1970 en deze die in de nieuwe groeilanden worden opgetekend sinds het einde van de vorige eeuw, zouden dan de uitzondering op de regel vormen. In dit scenario neemt de rol van het financieel kapitaal en van speculatie af, verbeteren de arbeidsvoorwaarden wereldwijd en zijn nieuwe, diepe recessies minder waarschijnlijk. De mensheid zou kunnen genieten van een stabiele economie. *“The future of capitalism might not be tumultuous, but boring”* (p. 91). Mann steekt niet onder stoelen of banken dat hij dit tweede scenario verkiest, al vreest hij dat ook langs dit pad een, weliswaar kleinere minderheid van de bevolking uit de boot zal vallen. Veel revolutionaire veranderingen

verwacht hij niet: de toekomst van het fel verzwakte linkse kamp is hoogstens van een reformistische, sociaaldemocratische, ‘liberal’, snit.

Maar twee andere crises zouden alle geschetste scenario’s in snelheid kunnen nemen: een nucleaire oorlog en de klimaatcrisis (p. 92-96). Bij beide is niet zozeer het kapitalisme in het geding, maar wel de hele menselijke beschaving. Om de laatstgenoemde crisis adequaat binnen de perken te kunnen houden, moeten drie belangrijke instituties, de drie overwinnaars van de voorbije eeuw, radicaal uitgedaagd en hervormd worden: het kapitalisme zelf, dat dringend meer gecontroleerd moet worden, de natiestaat die zijn obsessieve drang naar economische groei moet afleren, én de burger-consument, die meer groei om ongelimiteerd te kunnen consumeren al te gemakkelijk als een recht beschouwt.

Craig Calhoun: het kapitalisme is niet noodzakelijk ten dode opgeschreven, maar wel uitgedaagd

What Threatens Capitalism Now? luidt de titel van de bijdrage van Craig Calhoun (p. 131-161). Net als Mann zet hij zich af tegen doemscenario’s: dat we de ergste financiële en economische crisis sinds de Grote Depressie doormaken, is nog geen reden om een nakende ineenstorting van het kapitalisme af te kondigen, meent hij. Dergelijke voorspellingen weerspiegelen de onzekerheid die leeft in de oude kernlanden van het kapitalistische wereldsysteem, die hun bevoorrechte positie aan het verliezen zijn en het economisch momentum zien verschuiven naar nieuwe groeilanden. Wie vanuit een Aziatische, Afrikaanse of Latijns-Amerikaanse bril kijkt, komt tot andere conclusies, ook al hebben de nieuwe groeilanden hun eigen problemen (p. 131-132). Anderzijds, vindt Calhoun, zou het niet wijs zijn “*to imagine the future only in terms of linear projections from the present*” (p. 158), noch ervan uit te gaan dat het kapitalisme eeuwig zal standhouden. Maar als het kapitalistische tijdperk ten einde loopt, zal dit, zoals bij het uiteenvallen van het Romeinse Rijk of de overgang van de feodale samenleving naar de moderne maatschappij, wellicht de uitkomst zijn van een langdurig aftakelingsproces, eerder dan van omwentelingen die binnen enkele decennia tot een volledige en onherstelbare ineenstorting leiden (p. 133-136). Veranderen zal het kapitalisme in ieder geval, ook als het erin slaagt het hoofd te bieden aan een reeks interne en externe bedreigingen.

Wat die laatste betreft, wijst Calhoun net als Mann op de risico’s die een klimaatverandering met zich brengt. Door de natuurlijke omgeving louter als een hulpbron in functie van kapitaalaccumulatie te blijven beschouwen en zodoende het milieu verder onherstelbare schade toe te brengen, dreigt het kapitalisme een van de condities voor zijn eigen voortbestaan te ondermijnen. Bovendien spelen schaarse middelen zoals water, energiebronnen en landbouwgrond een steeds grotere rol in de wereldwijde concurrentiestrijd. Hier ligt trouwens een belangrijke bron van ernstige geopolitieke conflicten: “*All this makes war more likely in the future, and makes it more likely that*

small-scale or regional conflicts will become into large-scale geopolitical conflicts. In many ways the forty-five years of the Cold War appear as an interlude in a longer history of geopolitical conflict and restructuring” (p. 155).

Bij de interne bedreigingen beklemtoont Calhoun de nefaste gevolgen van de buitensporige financialisering van de economie tijdens de laatste decennia. Die heeft, nog voor ze uitmondde in de financiële crisis die in de zomer van 2008 zijn hoogtepunt kende, op diverse manieren een evenwichtige economische ontwikkeling verstoord: speculatie werd aangemoedigd en leidde tot zeepbellen op de aandelen- en vastgoedmarkten, kortetermijnwinsten via financiële beleggingen kregen voorrang op productieve investeringen en op duurzame groei op lange termijn, levenskrachtige ondernemingen die niet voldeden aan de winstverwachtingen van aandeelhouders kwamen onder druk te staan of werden financieel leeggezogen, *outsourcing* van industriële productieactiviteiten werd verhaast, in vrijwel alle kapitalistische landen nam de ongelijkheid toe enz. (p. 136-138). *“It is sobering to consider that regulatory improvements since the financial crisis began have been minimal. Almost nothing has been done to reduce the potential for systemic risk.”* (p. 140).

Die vaststelling brengt Calhoun bij wat hij de ernstigste bedreiging voor het voortbestaan van het kapitalisme noemt: het verlies van politieke legitimiteit. *“Still the bottom line is that capitalism is not likely to end as a result of any economic crisis alone. It is the intersection of economic with political crises that threatens it most, or the erosion of the implicit bargain in which the people accept damages to society or environment in the pursuit of growth.”* (p. 146). Het kapitalisme heeft nood aan de vaste steun van staten, maar ook van non-profit organisaties, gezinnen en de bevolking in het algemeen, zowel om zijn bestaansvoorwaarden te reproduceren (bv. voorzien in infrastructuur en in opleiding van arbeidskrachten), als om de kosten te dragen die het veroorzaakt (zoals vervuiling en aantasting van het milieu) en de gevolgen van werkloosheid te compenseren. Kapitalisme is met andere woorden een *‘externalisation regime’* (p. 147), dat afhangt van de mogelijkheid om kosten door te schuiven naar andere instituties. In de Westerse wereld hebben neoliberal geïnspireerde hervormingen die sociaal georganiseerde bemiddeling van risico’s al flink verzwakt. De vernieuwing van die instituties is essentieel voor de revitalisering van het kapitalisme. *“As Karl Polanyi argued in the midst of the twentieth-century depression and war, looking back at the nineteenth century as well as forward, unbridled capitalist development always undermines the social conditions of its own survival as well as the greater good; efforts to build new institutional supports can both stabilize the capitalist system and underpin more effective sharing of the benefits of capitalist growth.”* (p. 149). In de zich ontwikkelende landen stelt het probleem van dit institutionele deficit zich anders: in vele gevallen zijn de politieke structuren er precair en overall blijft de sociale ontwikkeling ver achter op de economische groei. Wat dit laatste probleem betreft: China bijvoorbeeld kiest duidelijk een kapitalistisch pad, maar het is vooralsnog onduidelijk of dit land zal opteren voor een kopie van traditionele Westerse inrichting ter zake dan wel zal wedijveren met het Westerse neoliberalisme dat die instituties wil terugdringen, resp. vorm zal geven aan een of andere vorm van staatskapitalisme. Die

laatste mogelijkheid is niet onwaarschijnlijk, ook niet in andere ontwikkelingslanden. Staatskapitalisme, waarbij de staatsbureaucratie, en niet particuliere ondernemers, de heersende kapitaalhouder is, was tot nu toe de uitzondering op de regel, maar in de komende decennia zouden we kunnen ervaren dat de link tussen kapitalisme en liberale democratie slechts één, door bijzondere historische omstandigheden en strijd geschapen mogelijkheid is om het kapitalisme te verbinden met de politieke sfeer (p. 151).

Conditie om het kapitalisme te laten functioneren, kunnen bezwaarlijk alleen door afzonderlijke staten worden gecreëerd en in stand gehouden, vindt Calhoun ten slotte. *“Regulating global finance and meeting environmental challenges call for effective large-scale, transnational government structures, but efforts to create these are relative weak.”* (p. 160) Het gebrek aan gezagvolle instituties op mondiaal niveau kan, samen met de verzwakkende hegemoniale macht van de Verenigde Staten, uitmonden in minder internationale cohesie en de ontwikkeling van verschillende, met elkaar concurrerende regionale structuren, die zich elk op een eigen wijze verhouden tot het kapitalisme.

Hypotheses en de vragen die Wallerstein, Collins, Mann en Calhoun oproepen

In het collectieve slothoofdstuk *Getting Real* (p. 163 e.v.) schetsen de auteurs een boeiend overzicht van de recente geschiedenis, waarin ze, net zoals vele andere onderzoekers, beklemtonen dat de jaren '70 van vorige eeuw zowel in economisch als politiek en ideologisch oogpunt een keerpunt vormden. Hun meningsverschillen, zowel over de structuurkenmerken van de huidige kapitalistische wereldorde als over mogelijke toekomstige ontwikkelingen *“are largely about the intersections of different orders of causality: on whether a particular dynamic sector can become so powerful as to overwhelm the other causal spheres, or whether the multicausal world always generates a high degree of unpredictability; and on whether an overarching perspective can display a higher-order system bringing together all the causal sectors into a larger historical pattern”* (p. 164). Samen zijn ze ervan overtuigd dat *“the future is not preordained in any great detail. Open-ended political struggles will play a crucial role in selecting the routes and collective destinations”* (p. 183). En ze eindigen met een optimistische noot: ondanks alles blijven er mogelijkheden om van de crisis van het kapitalisme gebruik te maken om wereldwijd meer sociale rechtvaardigheid en meer ecologische duurzaamheid tot stand te brengen.

Na herhaalde lectuur van dit boek blijf ik toch een beetje op mijn honger. De teksten zijn veeleer schetsmatig en de auteurs waren zuinig met het toevoegen van hard cijfermateriaal ter onderbouwing van hun analyses. Iedere bijdrage roept vragen op. Wallerstein acht de ineenstorting van het kapitalisme nakend en vraagt zich af wie aan het langste eind zal trekken: zij die de fundamentele kenmerken van de kapitalistische orde willen behouden of zij die een meer egalitaire ordening nastreven. Welnu: leidt een overwinning van de eerstgenoemden tot het einde van het kapitalisme, dat

Wallerstein zo zeker acht, dan wel tot een rauwere vorm ervan? En waaruit blijkt dat een tegenbeweging voldoende gewicht in de schaal legt om wereldwijd en binnen enkele decennia een alternatieve orde vorm te helpen geven? Het betoog van Collins is doordrongen van een hoge dosis technologisch determinisme. Waarom een niet-kapitalistisch systeem meteen ook sterke centrale regulering en planning zou impliceren, maakt hij niet duidelijk. Zou, zoals Mann suggereert, een globaal kapitalisme dat leert leven met bescheidener groeicijfers en winstmarges tot de mogelijke rationele keuzes behoren? Of is een gematigd kapitalisme een *contradictio in terminis*? Calhoun ten slotte meent dat het kapitalisme, eerder dan ineen te storten, “*may organize less of social, economic and political life*” (p. 135). Wat hij daarmee bedoelt, blijft duister. Heeft zich tot nu toe niet de omgekeerde beweging gemanifesteerd: een steeds verdergaande commodificatie in alsmaar nieuwe domeinen, en een steeds grotere greep van de economie op het sociale leven en de politiek? Welke tendensen wijzen op de mogelijkheid van een omkering richting de-commodificatie?

Wolfgang Streeck: het kapitalisme gaat aan zijn eigen succes ten onder

De optimistische noot die de auteurs van *Does Capitalism Have a Future?* in het slot hoofdstuk doen opklinken - de ineenstorting of aftakeling van het kapitalisme is niet het einde van de wereld en uit de huidige crisis kan een beter alternatief tevoorschijn komen - is helemaal niet terug te vinden in de vlijmscherpe analyses van Wolfgang Streeck in *How Will Capitalism End?*. De Duitse socioloog trekt de overheersend sombere toonzetting van *Gekaufte Zeit* in zijn nieuwe essaybundel door.

In *Gekaufte Zeit* en in diverse hoofdstukken van deze nieuwe essaybundel gaf en geeft Streeck zijn interpretatie van de politiek-economische geschiedenis van de laatste halve eeuw: sinds het begin van de jaren 70 van vorige eeuw, toen de groei vertraagde en de economische elites hun steun aan het naoorlogse sociaaleconomische compromis te duur begonnen te vinden, zijn in alle delen van de kapitalistische eerste wereld opeenvolgende en sterk vergelijkbare beleidsstrategieën ontwikkeld, die telkens nieuwe problemen veroorzaakten: globale inflatie in de jaren '70, explosie van de openbare schuld in de jaren '80, en snel stijgende private schulden in de daaropvolgende decennia, resulterend in de ineenstorting van de financiële markten in 2008. Het consolidatiebeleid dat sindsdien in Europa is gevoerd, onder leiding en toezicht van de intergouvernementele financiële diplomatie, legt aanhoudende druk op de afzonderlijke landen om hun begrotingen op orde te krijgen, de openbare schuld te delgen en, conform het neoliberale ideeëngoed, het primaat van de markt voluit te laten spelen. Dat leidt tot een *ont-democratisering* van het kapitalisme door middel van een *ont-economisering* van de democratie. “*Now states were located in markets, rather than markets in states*”, schrijft hij (*How Will Capitalism End?*, p. 22).

Waar toe die ontwikkeling leiden kan, behandelt Streeck, zoals ik hoger al schreef, hoofdzakelijk in de inleiding van zijn nieuwe boek (*Introduction*, p. 1-47) en in het eer-

ste hoofdstuk (*How Will Capitalism End?*, p. 47-72). Uitdrukkelijker nog dan de auteurs van *Does Capitalism Have a Future?* zoekt hij de verklaring voor de crisis van het kapitalisme niet bij één of enkele doorslaggevende factoren. De kapitalistische wereldorde lijdt volgens hem niet aan één ziekte, maar is ten prooi gevallen aan multimorbiditeit (p. 12), aan diverse levensbedreigende en elkaar versterkende kwalen, waaronder de persistente groeivertraging, de oplopende schuldenlast van overheden, bedrijven en huishoudens, én de toenemende ongelijkheid het meest in het oog springen. “*Steady growth, sound money and a modicum of social equity, spreading some of the benefits of capitalism to those without capital, were long considered prerequisites for a capitalist political economy to command the legitimacy it needs.*” (p. 47). Verder in zijn boek (p. 65-72) lijst Streeck vijf systemische kwalen op van het geavanceerde kapitalisme: economische stagnatie, oligarchische herverdeling, het leegroven van het publieke domein (onder-investering, privatisering), morele afgang en corruptie, en globale anarchie (dit laatste mede ten gevolge van de verzwakking van de leidende rol van Amerika).

Die kwalen zijn volgens Streeck het gevolg van de verzwakking van de institutionele en politieke omkadering van de kapitalistische expansie. En met die diagnose komt hij dicht in de buurt van Calhouns analyse. Het kapitalisme rijdt volgens Streeck zichzelf in de vernieling door een overdosis van zichzelf na te streven (p. 65) en alle matigende instituties buitenspel te zetten: “*It is the stark fact that capitalist progress has by now more or less destroyed any agency that could stabilize it by limiting it; the point being that the stability of capitalism as a socio-economic system depends on its Eigendynamik being contained by countervailing forces - by collective interests and institutions subjecting capitalist accumulation to social checks and balances. The implication is that capitalism may undermine itself by being too successful.*” (p. 57-58).

Net als Calhoun verwijst Streeck naar Karl Polanyi's *The Great Transformation*. In dit oorspronkelijk in 1944 gepubliceerde boek had Polanyi het over ‘*the three fictitious commodities*’, kapitaal, land en arbeid, waarvan een ongelimiteerde vermarkting onvermijdelijk tot sociale desintegratie leidt. Dat is wat volgens Streeck thans aan het gebeuren is: een doorgeschoten financialisering van de economie die tot bergen schulden leidt en de ongelijkheid doet toenemen, grenzeloze expansie die botst op de eindige voorraad van natuurlijke hulpbronnen, en een verregaande deregulering van de arbeid die grote groepen mensen in een precair bestaan duwt. Hun gezamenlijke effecten zouden volgens Streeck het ogenschijnlijke succes van het kapitalisme weleens op een Pyrrusoverwinning kunnen doen uitdraaien. Polanyi had er vertrouwen in dat samenlevingen uiteindelijk paal en per zouden stellen aan die overdreven commodificatie en ook Calhoun meent dat er nog tijd is om de steven te wenden. Streeck is veel pessimistischer. Ter rechterzijde, noch ter linkerzijde van het politieke spectrum circuleren coherente blauwdrukken die het kapitalisme in een nieuw, sociaal integrerende regulering kunnen dwingen. Dat is volgens hem het grote verschil met de jaren 30 van de vorige eeuw (p. 58).

Eerder dan een totale implosie van het kapitalisme op korte termijn, verwacht Streeck een geleidelijke, procesmatige aftakeling ervan. Er is voorlopig geen nieuw evenwicht scheppend wereldsysteem à la Wallerstein in zicht, wel een lange periode

van sociale entropie. *“What is most likely to happen as time passes is a continuous accumulation of small and not-so-small dysfunctions; none necessarily deadly as such, but most beyond repair, all the more so as they become too many for individual address. In the process, the parts of the whole will fit together less and less; frictions of all kind will multiply; unanticipated consequences will spread, along even more obscure lines of causation. Uncertainty will proliferate; crises of every sort - of legitimacy, productivity or both - will follow each other in quick succession while predictability and governability will decline further (as they have for decades now). Eventually, the myriad provisional fixes devised for short-term crisis management will collapse under the weight of the daily disasters produced by a social order in profound, anomic disarray.”* (p. 58).

Kan een maatschappij voor een lange periode degraderen tot *‘less than a society’*, een *‘post-social society’*, een *‘society lite’*, vooraleer ze weer een samenleving in de volle betekenis van het woord wordt (p. 13-14)? De mogelijkheid van de- of onder-institutionalisering, stelt Streeck, kunnen we ons indenken met behulp van het door David Lockwood gemaakte onderscheid tussen *‘systeemintegratie’* en *‘sociale integratie’*, *i.e.* integratie op macro- respectievelijk op microniveau. Neoliberaal beleid heeft de systeemintegratie reeds verregaand afgebouwd en zet de krachten die het kapitalisme moeten matigen, zoals statelijke regulering en sociaal-economisch overleg verder buiten spel. De afbrokkelende institutionele ordening en collectieve zorg, maken dat individuen er in toenemende mate alleen voor staan om sociale arrangementen tot stand te brengen die voor de nodige zekerheid en stabiliteit in hun leven kunnen zorgen. Van geïndividualiseerde individuen, die door een gebrekkige systeemintegratie minder in staat zijn tot adequaat collectief handelen, kan bezwaarlijk meer verwacht worden dan dat ze zich beperken tot de zwakst mogelijke vorm van sociale integratie: *calculerende Zweckrationalität* (p. 14). Daartoe wordt men in de ideologische verhalen van neoliberale snit, met hun fraaie beelden van een maatschappij die gebouwd is op individuele autonomie en vrijheid, volgens Streeck overigens opgeroepen (p. 46). Dat ideaal is natuurlijk maar te bereiken mits individuen de nodige *resilience* of veerkracht aan de dag leggen en enthousiast meezingen hoe *disruption* de enige vernieuwing is die het verschil kan maken, terwijl je de onvermijdelijke *collateral damage* erbij moet nemen (p. 37-41). In plaats van al dat fraais ziet hij een samenleving opdoemen waarin *‘sauve qui peut’* het fundamenteel ordenende principe is, waarin de individualisering van risico’s tot de individualisering van bescherming leidt, gebouwd op hard werken, respectievelijk op private verzekering en premoderne, familiale sociale banden (p. 40-41). *“With collective institutions disabled, disorder must be made to appear as spontaneous order based on individual rational choice and individual rights, free from collective rules and obligations. It is only when the manufacturing of ideological enthusiasm for an neoliberal everybody-for-themselves existence will no longer work, perhaps in the course of a major crisis in middle-class employment, as predicted by Collins, or generally when the prevailing disorder will begin on a large scale and seriously to frustrate individual projects and ambitions, that the post-capitalist interregnum may come to an end and a new order may emerge.”* (p. 46).

Jürgen Kocka: elk tijdperk en iedere beschaving heeft het kapitalisme dat het verdient

Streeck schetst een vrij dystopisch toekomstbeeld en schuwt radicale stellingnames niet. Jürgen Kocka houdt in *Capitalism. A Short History* een meer afgewogen, genuanceerd betoog. Van toen het begrip ‘kapitalisme’ begin negentiende eeuw het taalgebruik binnendrong, is het altijd al controversieel geweest, stelt hij (p. 1-6). Vele wetenschappers vermijden het te gebruiken, wegens te polemissch; voor anderen, ook voor hemzelf, is het daarentegen een sleutelbegrip om de economische, sociale, culturele en politieke dimensies van het verleden te doorgronden, en om de meest urgente problemen van deze tijd te analyseren. Na een helder overzicht van de betekenis die Marx en Max Weber, maar ook Schumpeter, John Maynard Keynes, Polanyi en Fernand Braudel aan het begrip ‘kapitalisme’ geven, construeert Kocka aan het einde van het eerste hoofdstuk een werkdefinitie: wezenskenmerken van het kapitalisme zijn: decentralisatie (individuele en collectieve actoren kunnen relatief autonoom en gedecentraliseerd economische beslissingen nemen), commodificatie (met markten als belangrijkste mechanismen van allocatie en coördinatie) en accumulatie (of het streven naar eindeloze kapitaalgroei).

In drie hoofdstukken neemt Kocka de lezer mee doorheen de ontwikkeling van het kapitalisme: van het vroege middeleeuwse handelskapitalisme in de Arabische wereld, China en Europa, over de expansie ervan vanaf de zestiende eeuw, waarin Europese mogendheden, in de eerste plaats Engeland en Nederland, een leidende rol speelden, tot de industrialisering in de negentiende en twintigste eeuw en het hedendaagse geglobaliseerde financiële kapitalisme. De auteur belicht niet enkel de economische evolutie *an sich*; cruciale ontwikkelingen worden telkens in hun sociale, culturele en politieke context geplaatst.

Wie ten gronde de ontwikkeling van het kapitalisme overschouwt, met zijn niet te stuiten drang tot innovatie en productiviteitsverhoging, en bovendien iets weet over het leven in tijden die niet of nauwelijks door de kapitalistische motor werden aangedreven, kan niet anders dan onder de indruk zijn van de enorme vooruitgang die werd geboekt in grote, hoewel zeker niet alle delen van de wereld, zo stelt Kocka in het laatste hoofdstukje (p. 162 e.v.) Brede lagen van de bevolking genieten er betere levensomstandigheden, leven langer en gezonder en hebben meer (keuze)vrijheid. Tot nog toe bleken alle alternatieven voor het kapitalisme inferieur, zowel inzake welvaartscreatie als wat de bevordering van vrijheid betreft.

Tegenover de vooruitgang die werd geboekt moeten de kosten worden afgewogen, alsook de blijvende problemen. Er is de kritiek op het vervreemdende karakter van loonarbeid, al leidt het herontwerp van productieprocessen in het postfordistische tijdperk misschien tot grotere autonomie voor meer werknemers. Onmogelijk is het voorbij te gaan aan de belangrijke rol die economische belangen spelen in het aanwakkeren van internationale spanningen en oorlogen, ook al kunnen economische factoren en de contradicties van het kapitalisme bezwaarlijk als de enige aanjagers van militaire conflicten worden beschouwd. De ‘structurele onverantwoordelijkheid’ van

de financiële sector vormde in verschillende fasen van de kapitalistische ontwikkeling een probleem, en is recent, bij de bankencrisis in 2008, opnieuw naar boven gekomen. *“That lack of accountability has led to a widening gap - incidentally, in violation of one of capitalism’s central premises - between deciding, on the one hand, and answering for the consequences of decisions, on the other. As a result, exorbitant profits for money managers are facilitated by public budgets that take on gigantic losses (“too big to fail”).”* (p. 167). Sinds de jaren 70 van vorige eeuw neemt de ongelijkheid binnen de meeste landen weer toe (terwijl de ongelijkheid tussen landen de laatste decennia afneemt) en dat leidt tot nieuwe discussies over verdelende rechtvaardigheid. Een ander punt van kritiek betreft de eeuwige onzekerheid, de permanente druk tot verandering en verhaasting, alsook de extreme individualisering, die inherent blijken aan het kapitalisme en die, zonder tegenmaatregelen, kunnen leiden tot erosie van het maatschappelijk welzijn en verwaarlozing van het algemeen belang. Dit roept de vraag op wat samenlevingen bijeenhoudt. Fundamenteel is de kritiek op de afhankelijkheid van het kapitalisme van permanente groei en expansie, en de bedreiging die zulks inhoudt voor hulpbronnen (milieu, zingeving en solidariteit) die ook voor het overleven van het kapitalisme zelf van vitaal belang zijn. Waar liggen de grenzen aan de groei? Een centraal en hardnekkig probleem ten slotte blijft de discrepantie tussen enerzijds de claim dat democratische politiek universele waarden kan vestigen en verspreiden, en anderzijds de kapitalistische praktijk die juist democratische besluitvorming ontwijkt.

Kritiek op het kapitalisme heeft een lange traditie en blijft actueel, althans in het Westen, besluit Kocka. *“Interestingly, it is readily formulated in discussions about the possible or anticipated end of capitalism”*, schrijft hij op (p. 165), verwijzend naar *Does Capitalism Have a Future?* van Wallerstein en diens medeauteurs en *How Will Capitalism End?* van Streeck. Net als deze auteurs meent hij dat het kapitalisme in zijn ontstaan en voortbestaan afhankelijk was en is van randvoorwaarden die alleen via politieke weg tot stand kunnen gebracht worden en van sociale en culturele inbedding. Hetzelfde geldt voor het nastreven van zijn hervorming, voor het streven naar een meer duurzame economie. Die ambitie kan alleen waargemaakt worden als, en slechts als de *civil society* voldoende politieke druk uitoefent en politieke overheden ingrijpende beslissingen nemen. *“Seen from this perspective, one could say that, every era, every region, and every civilization gets the capitalism it deserves. Currently, considered alternatives to capitalism are hard to identify. But within capitalism, very different variants and alternatives can be observed, and even more can be imagined. It is their development that matters. The reform of capitalism is a permanent task. In this, the critique of capitalism plays a central role.”* (p. 169).

Kritiek op het kapitalisme en de taak van de sociale wetenschappen

Hoe kan de sociale wetenschap de kritische analyse van het kapitalisme blijven voeden? Het mensdom maakt wel degelijk zijn eigen toekomst, schrijven Wallerstein en

zijn medeauteurs in het slothoofdstuk van *Does Capitalism Have a Future?* (p. 189). In normale tijden zijn de opties eerder beperkt. Maar de keuzemogelijkheden worden veel groter in crisisperiodes, als gevestigde mechanismen hun kracht verliezen. Het is de taak van de sociale wetenschap om de krachtlijnen van die crisis en de ermee verbonden nieuwe, ontluikende mogelijkheden te helpen verduidelijken. Daarom moet ze afstand nemen van twee heel verschillende stromingen waarmee ze zich de laatste decennia te sterk liet meedrijven: enerzijds het postmodernisme, anderzijds de neoklassieke economie. Het postmodernisme, met zijn scepsis ten aanzien van grote verhalen en theorieën en zijn voorkeur voor twijfel, ironie en deconstructie “*stirred many stagnant waters, but it left them muddied*” (p. 190). En de neoklassieke economie schurkt al te graag aan bij de *common sense* van de dominante klassen. In tijden van crisis en politieke polarisatie hebben sociologen, politieke wetenschappers en economen stof te over voor baanbrekende theorievorming en empirisch onderzoek, bijvoorbeeld over de vraag hoe in een postkapitalistische wereldeconomie de voorrang voor sociale reproductie via een brede waaier van publieke voorzieningen kan samengaan met het nastreven van economische doelmatigheid in andere sectoren, of over de rol die de moderne staat kan of moet spelen in tijden van crisis en systeemverandering (p. 191).

In *The Public Mission of Sociology*’, het laatste essay in *How Will Capitalism End?* (p. 237 e.v.) roept Streeck op om de economie weer een centrale plaats te geven in het sociologische bedrijf, om opnieuw aan te knopen bij een kritische politiek-economische theorievorming: “*The political-economic crisis that has for several years now held the world in its grip, represents a historical turning point - one that, among many other things, offers a unique opportunity for making sociology once again a truly publicly relevant social science, provided it refocuses itself on what are shaping up to be the crucial issues of our time, all of which have to do with a rapidly changing relationship between economy and society*” (p. 241).

Bibliografie

- Kocka, J. (2016). *Capitalism. A short history*. Princeton/Oxford: Princeton University Press. (Oorspronkelijk: *Geschichte des Kapitalismus*, 2014.)
- Streeck, W. (2016). *How will capitalism end?* London/New York: Verso.
- Wallerstein, I., Collins, R., Mann, M., Derluguian, G., & Calhoun, C. (2013). *Does capitalism have a future?* New York: Oxford University Press.